

आशौच र आशौचीले पालन गर्नुपर्ने नियम

प्रा.डा. देवमणि भट्टराई
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, नेपाल ।

१. आशौचको परिचय

अशुचिको भाव अशुचिता, अशौच या आशौच हो । यस आशौच अवस्थामा नित्य नैमित्तिक, काम्य र प्रायश्चित्तादि कर्म बाधित हुन्छन्, गर्न मिल्दैन । आशौच मुख्यतः जनन र मरण गरी दुई प्रकारको हुन्छ । आफन्त, भाइबन्धुहरूमा वच्चाको जन्म भएमा जननाशौच र मातापितालगायत बन्धुहरूको मरणमा मरणाशौच वानुपदर्छ । मृताशौचको तुलनामा स्पर्शास्पर्श र भोजनादि नियममा जननाशौच सरल छ । जनन या मरण मध्ये कुनै प्रकारको आशौच संक्रमण भएपछि भने स्वाध्यायादि नित्यकर्म, नैमित्तिककर्म गर्न मिल्दैन, बन्द नगर्नुपर्दछ । “अर्घ्यान्तामानसी सन्ध्या कुश-वारिविवर्जिता” भनेकोले स्नानपश्चात् सूर्यलाई अर्घ्य दिई मानसिक सन्ध्यासम्म मात्र गर्नुपर्दछ । शास्त्रले निषेध गरेको कर्म बलात् गरियो भने प्रायश्चित्तको भागी भइन्छ । आशौच अवधिभर स्वाध्यायादि कर्म सर्वथानिषेध नै गर्नु पर्दछ । अतः शास्त्रले भनेको समयमै निश्चित गरेका कार्य गर्ने र शास्त्रले निषेध गरेका कार्यहरू नगर्दा कर्मदोषी भइदैन भने शास्त्रविहित कर्म नगर्दा, शास्त्रनिषिद्ध कर्म गर्दा, निषिद्ध भोजनादि सेवन गर्दा, इन्द्रियलाई वशमा नराख्दा पनि दोषी भई पतनको कारण हुन जान्छ र प्रायश्चित्तको भागी भइन्छ । यसकारण शास्त्रनिर्दिष्ट कार्यमात्र सर्वदा गर्नुपर्दछ भने आशौचादि अवस्थामा नभने कर्तव्याकर्तव्य बुझेर निर्दिष्ट कर्ममात्र गर्नुपर्दछ ।

सामान्य र विशेष गरी मृताशौच दुई प्रकारका हुन्छन् । त्यसमध्ये विशेष आशौच भनेको माता पिता र पतिको निधनमा एकवर्ष, सौतेनी आमाको ६ महिना, पत्नीको ३ महिना र शोकअपनोदन नभएमा पत्नीको पनि ६ महिना, स्वपुत्रको र स्वभाइको ४५ दिन र अरू ४ पुस्तासम्मको सपिण्डी दाजुभाइको १ महिना विशेष आशौच वानुपदर्छ ।ⁱ विशेष आशौचमा पुत्रपुत्री आदिको विवाह, व्रतबन्ध, पुराणश्रवण चूडाकर्म, वास्तु गृहनिर्माण आदि मङ्गलकर्म निषेध छन् भने नित्यकर्म ११ दिनदेखि र नैमित्तिककर्म १३ दिनपछि खुल्दछन् ।ⁱⁱ

दशाहे कायशुद्धिः स्यात् अन्नशुद्धिः सपिण्डने भनेकाले एघार दिनमा शरीर शुद्ध हुन्छ भने सपिण्डीश्राद्ध पछि अन्न शुद्धि हुन्छ भनिएको छ ।ⁱⁱⁱ यस्तै सपिण्ड समानोदक र सकुल्य बन्धुको आशौचमा पनि नित्यादि कर्म वर्जित नै हुन्छन् साथै सपिण्ड चार पुस्तासम्म सूक्ष्म र सात पुस्तासम्मका स्थूल सपिण्ड भनी बुझ्नुपर्दछ । समानोदक ८-१४ पुस्ता र सकुल्य १५-२१ पुस्ता सम्मलाई बुझ्नुपर्दछ ।^{iv} यस्तै नातापरक आशौच सम्बन्धानुसार निश्चित दिनसम्म वानुपदर्छ ।

जस्तै-मातामहको ३ रात्रि, मातामहीको ३ रात्रि/पक्षिणी, मामाको ३ रात्रि र आत्मबन्धु, मातृबन्धु, पितृबन्धुको पक्षिणी र सालाको एकदिन आदि वृभनुपदंछ । यी सबै आशौचमा लवणमासमधुरादि भोजन निषेध नै रहन्छन् ।^{vi} जननाशौचमा भने देवपूजनादि कर्म, स्वाध्याय कर्म आदिमात्र निषेध छैन । खान पानमा लवणादि निषेध छैन ।

२. आशौचीका सामान्य कृत्याकृत्य

सपिण्ड वा सपिण्डेतरको मरणले अशुद्ध अवस्थामा रहने व्यक्तिलाई आशौची मानिन्छ भने अशुद्ध अवस्था बन्धुपक्षको जन्ममा, स्वसम्बन्धित कसैको मरणमा पनि मानिस अशुद्ध हुन्छ । जस्तै-आफ्ना माता, पिता, गुरु, सपिण्ड दाजुभाइ समानोदक दाजुभाइ र सकुल्य दाजुभाइ बितेको अवस्थामा पनि शास्त्रनिर्दिष्ट दिनसम्म आशौची भइन्छ । यो आशौचको अवस्थामा व्यक्तिले वेदादि शास्त्रको स्वाध्यायादि गर्न मिल्दैन, वानुपदंछ । वेदादि स्वाध्यायका साथै गीता भागवत दुर्गासप्तशती आदि पाठ, संख्यात्मक जप अर्थात् नित्य सन्ध्यावन्दनवाहेकको अतिरिक्त जप, विशेष वस्त्र प्रक्षालन, अभ्यङ्गस्नान लगायत कर्म गर्न निषेध छ । यस्तै आशौचीले पालन गर्नुपर्ने नियममा प्रेतको सद्गतिको कामना गर्दै मितभाषी हुनुपर्ने, अश्रुपात, क्रोधजस्ता प्रेतलाई अनुपकारक हुने कार्य, नकारात्मक चिन्तन, रोदन आदि गर्नुहुँदैन । त्यस्तै तामजुवा आदि खेल्ने, मिथ्या बोल्ने, अश्लील भिडियो आदि हेर्ने आदि काम पनि संबन्ध निषेध छ । सर्वतोभावेन वर्षदिनसम्म नियममा रहनु, ब्रह्मचर्यमा रहनु, अधःशयन गर्नु, मिताहारी हुनु जस्ता नियम पालन गर्नुपर्दछ । कसैलाई बलात् आज्ञा दिने कार्य पनि गर्नुहुँदैन । यसैगरी घरको अन्न नखाएर किनेको वा स्वेच्छाले प्राप्त अन्न दिनमा एकपटक सेवन गर्नुपर्दछ ।

इ सबै नियमहरू आशौच गर्ने पुत्र, पुत्रवधू, पत्नी, सपिण्डादि बन्धुबान्धव र जसको जसलाई जति दिन आशौच लाग्ने हो त्यति नै दिन यावदाशौचम् वानुपदंछ । यसै बीचमा प्रेताधिकारी पुत्रादिले दश दिनसम्म प्रतिदिन एक एक गरी दश पिण्ड दिनुपर्दछ । आशौचका दिनसख्या कमवेसी भएका अवस्थामा ३,४,३ = १० पिण्डका हिसावले वा १,४,५ पिण्डका हिसावले अथवा सद्यःशौचका दृष्टिले दशम दिनमा युगपत् दशपिण्ड दिई प्रेतभोक्तृत्व क्षमतावान् शरीर बनाई प्रेतको उद्धार गर्नु आशौचीले पालन गर्नुपर्ने नियमभित्र पर्दछ । माथि उल्लिखित विषयहरू एक व्यक्तिको देहान्तमा नाता सम्बन्धानुसार न्यूनाधिक आशौचका दिनसख्या रहे पनि आफ्नो वानु पर्ने सपिण्डादि दाजुभाइ मामामाझजुको नाता वा पुत्र पुत्रवधू आदि अनुसार त्यति नै दिन मधुमास लवणादिरहित एकछत्रक खाने नियम लागु हुन्छ भने त्यस्तै अधःशयनादि नियम पनि पालना गर्नुपर्दछ । आशौचको दिन सख्यानुसार लवणमाषादि भोजनको निषेधका बारेमा यस्तो भनिएको छ ।^{vi}

धर्मसिन्धुको अथाशौचे भोजनादिनियमाः शीर्षकमा "तत्राशौचमध्ये माषमांस-अपूप-मधुर-लवण-दुग्ध-अभ्यङ्ग-ताम्बूलक्षाराणि वर्ज्यानि ।" यस्तै

लवणक्षीरमाषान्नापूपमांसानिपायसम् । वर्जयेदाहृतान्नेषु बालवृद्धातुरैर्विना ॥

निर्णयसिन्धुमा समेत भनिएको हुँदा र अझ यो विषयलाई स्पष्ट पार्दै त्यही-

अधःशय्यासीना दीना मलिना भोगवर्जिताः । अक्षरलवणान्ताः स्युर्लब्धक्रीताशनास्तथा ॥
भनिएको हुनाले यी दुवै ग्रन्थले पनि लवण मधुमांसादि पदार्थको भोजन समग्र आशौच

अवधिभरिका लागि नै निषेध गरेको हो, आफुलाई लाग्ने आशौच अवधिभन्दा कम होइन भन्न स्पष्ट हुन्छ । अन्यत्र पनि द्रष्टव्य छ ।^{vi}

यी प्रमाणहरूबाट यो सिद्ध हुन्छ कि आशौचीको जननाशौचमा सामान्य नियम पालन गर्ने निर्देश छ भने मृताशौचमा खानपान रहन सहन इत्यादि अनेकौं विषयमा विचार गरेको पाइन्छ । नियमहरू वर्णन गर्ने प्रसङ्गमा आशौच अवधि स्थूलसपिण्डी ७ पुस्तासम्म र सूक्ष्मसपिण्डी ४ पुस्ता भित्रकालाई मानी, विवाह, व्रतबन्ध, चूडाकर्म आदि गर्दा ती अवशिष्ट ४ पुस्ताभित्रको व्यक्ति मरेर मासिकश्राद्धका अनुमासिक अपकर्ष गरेर त्यसको भोलिपल्ट आवश्यकतानुसार श्रीशान्ति, विनायकशान्ति गरेर मात्र नान्दीमुखीश्राद्ध गर्नुपर्दछ । यस्ता आशौच भनेको विशेष आशौच हो भने सामान्य आशौच ५, ६, ७ पुस्ताको १३ दिनदाखि खुल्न आशौच हो ।

नित्यकर्म, सन्ध्यावन्दनादि वार्षिक नित्यकर्म, श्रीकृष्णजन्माष्टमी, शिवरात्रि, रामनवमी आदि त्यसै दिन गरिने, तर दिन सारेर गर्न नमिल्ने वार्षिक संक्रान्ति आदि पर्व तथा तिथिकृत्यहरू पर्दछन् । यी कर्म पनि आशौचभित्र वर्जित नै हुन्छन्, गर्न मिल्दैनन् । यस्तै नैमित्तिक कर्म तिथिश्राद्ध, जन्मोत्सव, ग्रहणस्नानादि कृत्यहरू पर्दछन् । यी कर्महरू आशौच परेको घरलाई (पहिले माटाका घरको बाहिरपट्टि गोबरमाटोले धर्का लगाएर छुट्याइएको हुन्थ्यो) बाहेककाले १३ दिनकै दिनदेखि गर्न मिल्दछ यो भन्दा बढी वार्नुपर्दैन । तर ग्रहणस्नान भने आशौचीले पनि गर्नुपर्दछ । विवाह आदि विशेष कर्म गर्दा भने चार पुस्ताभित्र भएमा मासिक खिची मागेर मात्र नान्दीश्राद्ध गर्नुपर्दछ । यस्तो मासिक खिचलाई मासिकको तिथि पखिरहन पर्दैन । यदहर्वृद्धिरापन्ना तदहरेवेति निश्चितम् धर्मसिन्धुको अथ सपिण्डीकरणविचार पृ. ९५४ मा स्पष्ट छ ।

वार्षिक कृत्यहरू जस्तै दशैं तिहारमा मात्र भगवतीको पूजा गर्न, पाठ गर्न, व्रत वस्न र टीका लगाउनमात्र वार्ने कुरा विलकुल गलतहो, शास्त्रसम्मत हुँदै होइन । आशौच परेको घरको मासिक गर्ने छोरा बुहारी र मृतककी पत्नीबाहेकले दशैंको टीका लगाउनु नै पर्दछ । यसका अतिरिक्त नाति नातिनी नातिने बुहारीहरूले माइत, ससुराल, काका, बडाबाका घरमा गएर भगवतीको प्रसाद लगाउनु नै पर्दछ । यस्तो परम्परा अद्यावधि छँदैछ । दशैंको टीका छोड्न हुँदैन । दशैतिहारको टीका छोड्ने तिहारको लक्ष्मीपूजा लगायतका कृत्य छोड्ने जस्ता यस प्रकारका टीका नलगाउने जस्ता गलत कामबाट सनातन धर्मप्रेमीहरूलाई सचेत गराउन आवश्यक भइसकेको छ । यहाँ शास्त्रविहितको अनुष्ठान भएको छैन भने शास्त्रनिन्दितको सेवन भइरहेको छ । यो व्यवहारले आशौचको अपव्याख्या भई प्रायश्चित्तको भागी बनाउने मात्र हो । मृतककी पत्नी, छोरा बुहारीबाहेकले दशैं तिहारको टीका छोड्दा दोष लाग्यो भन्ने बुझ्न जरुरी छ ।

आशौची पुत्रहरूले एक छाक खाने आदि नियम पालना गरी पिण्डदानादि कृत्यहरू संपादन गरि नै राखेका छन् । अशक्त आदि अवस्थाले फलफूल सेवन गर्नु जस्ता कामलाई विधिमा न्यूनता आयो भन्न मिल्दैन । यस्तै ५ दिनमा मातापिताको काजक्रिया गर्ने हावालाई सनातन विद्वत् परिषद् बाट २०७५ मा हिन्दु जागरण नेपालद्वारा प्रकाशित एव सह प्रा डा माधवप्रसाद पाण्डेय (हाल प्राध्यापक) द्वारा संपादित सनातन धर्ममा अन्त्येष्टि संस्कार १३ दिन नै नामको पुस्तकले यसको जवाफ दिइसकेको र त्यो गलत कार्य आजभोलि भएको पनि देखिँदैन ।

यस्तै आशौचका नियम वाने सम्बन्धमा आशौचको अवधिमा नून वाने पर्दछ या पर्दैन भन्ने विषयमा यस्तो देखिन्छ -

आश्वलायनगृह्यसूत्रका कण्डिका ४सूत्र सङ्ख्या १४-२३ सम्मको सूत्रस्थिति यस्ता छ-

१४. नैतस्यामन्नं पचेरन् । (यस रात्रीमा अन्न नपकाऊन्)
 १५. कीतोत्पन्नेन वा वर्तेरन् । (किनेको अववा यथा उपलब्ध अन्नले जीवन यापन गरून्)
 १६. त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनः स्युः । (तीन रात्रीसम्म क्षारलवणरहित खाने हऊन् ।)
 १७. द्वादशरात्रं वा महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेरन् । (अथवा १२ दिन सम्म, महागुरुहरूको मरणमा दान अध्ययन त्यागी दिऊन् ।)
 १८. दशाहं सपिण्डेषु । (सपिण्डीहरूमा दश दिन आशौच वारून् ।)
 १९. गुरौ चासपिण्डे । (असपिण्ड गुरुको काम गरेको भएमा दश दिनको आशौच वारून् ।)
 २०. अप्रत्तासु च स्त्रीषु । (अविवाहित स्त्रीले पनि आफ्ना माता पिताको दश दिन आशौच वारून्)
 २१. त्रिरात्रमितरेष्वाचार्येषु । (मन्त्रदाता गुरुहरूको तीन रात्री आशौच वारून्)
 २२. ज्ञातौ चासपिण्डने । (सपिण्डवाहेकका ज्ञातौ (समानोदक) बन्धुले पनि तीन रात्री आशौच वारून्)
 २३. प्रत्तासु च स्त्रीषु । (विवाहित स्त्रीहरूले तीन रात्री आशौच वारून् ।)
 (आश्वलायनगृह्यसूत्रम् नारायणवृत्तिः आनन्द आश्रमबाट ई १८९३मा प्रकाशित ।)

यी माथिका मूलसूत्रहरू र निर्णयसिन्धु एवं अन्त्यकर्मदीपकले उठाएका सूत्र स्थिति यस्ता छन् ।

क. नैतस्यां रात्र्यामन्नं पचेरन् कीतोत्पन्नेन वा वर्तेरन् ।

त्रिरात्रमक्षारलवणान्नाशिनःस्युःद्वादशरात्रं वा ॥ (निर्णयसिन्धु मूलमात्रम् १९९१ पृ ४०९)

ख.क्रीतालव्याशना भवेयुः, अक्षारलवणान्नमश्नीयुः ।

पुत्रादीनां यावदाशौचमेते नियमाः, अन्येषां त्रिरात्रम् ॥ अन्त्यकर्मदीपक पृ ३२

यी माथिका दुई ग्रन्थमा आश्वलायन गृह्यसूत्रका सूत्रहरू आशिकमात्र उद्धृत गरेका अशले गर्दा समाजमा धेरै पहिलेदेखि नै आशौचीले वाने नियमका सन्दर्भमा धेरै कुरा छोटिदै गए र हालसालमा आएर नून पनि तीन दिनमात्र वादा हुन्छ भन्ने भ्रम सिर्जना भयो । जबकि आश्वलायनको गृह्यसूत्र मूलग्रन्थ नहेरी हाल आएर निर्णय गर्दा व्यवस्थित चलि रहेको आशौचका नियममा बाधा परेको देखिन गयो । निर्णयसिन्धुले क-कसलाई भन्ने नछुट्याएको तर अन्त्यकर्मदीपकले पुत्रादीनाम् भनी व्याख्या गर्दा पनि क्रियापुत्रीहरूमा पनि पुत्रशब्दको प्रयोग भएको छ भने यसमा रहेको आदिशब्दले सपिण्डलाई नै भनेको हो भन्ने स्पष्ट छ ।

अन्येषां शब्दले समानोदकलाई लिएको हो, स्पष्ट छ । तर समाजमा यावदाशौचम् लाई छ्याल नगरेर अन्येषां ले त सपिण्डलाई हो भनी मनोमानी व्याख्या गरेकाले यो भ्रम सिर्जित हो ।

यसको निणयसिन्धुले आश्वलायनको यस प्रकरणमा रहेको १४ देखि १७ र सत्रौ सूत्रको आधारमात्र उठाएर १८ औं सूत्र जो "दशाह सपिण्डेषु ४/४/१८" लाई नउठाई दिँदा त्यो भ्रम आजसम्म आइपुग्यो भने नित्यानन्द पन्त पर्वतीयको अन्त्यकर्मदीपकको पृ ३२ मा पनि क्रमबद्ध आश्वलायन गृह्यसूत्रको सूत्र उठान नगर्दा आशिकमात्र उठान गरेकाले समाजमा भ्रम सिर्जना भएको हो । त्यसमा सूत्रको अर्थ गर्दा पुत्रादीनां यावदाशौचमेते नियमाः । अन्येषां त्रिरात्रम्" भनी अर्थ गरेको पाइन्छ । यो भ्रमात्मक अर्थ जो सामाजिक सञ्जालमा हल्लामा छ, त्यो पुत्रादीनाम् को अर्थ मात्र क्रियापुत्री (पत्नी पुत्र र पुत्रवधू) मात्र गरेर हो, जबकी पुत्रादीनाम्मा आदिशब्दको तात्पर्य त्यहाँ पनि सपिण्डी दाजुभाइ नै हो, न कि, क्रियापुत्री मात्र । अन्येपाले सपिण्डी पछिक्का ८-१४ पुस्ताका समानोदक दाजुभाइलाई लिएको हो । यदि त्यसो नगरिन्थ्यो भने नित्यानन्द पन्त पर्वतीयका अनुयायी अन्त्यकर्मदीपक मान्नेहरूले नै सपिण्डी दाजुभाइले दशरात्री लवण वारेको पाइन्छ । सामाजिक सञ्जालमा गरिएको अर्थ प्रकरणमइन छैन र अन्य शास्त्रसङ्गत पनि छैन ।

यो अर्थलाई यसरी बुझ्दा आश्वलायन कै ४/४/१८ सँग पनि अर्थसङ्गति बस्दछ । पुत्रादीनामेते नियमाःको अर्थ पुत्र, पुत्रवधू, पत्नी र सपिण्डदाजुभाइ (जो आशौची छन्) लाई आशौच अवधिभरि स्वाध्याय, दान, लवणादिप्रयुक्त भोजन निषेधको अर्थसङ्गति बस्दछ भने "अन्येषां त्रिरात्रम्" को अर्थसङ्गतिसमानोदक ८-१४ का बन्धुमा बस्दछ । अतः समस्त धर्मशास्त्रको मयांदा यसै अर्थमा रहेको छ । जो आशौचीपुत्र, पुत्रवधू र पत्नीलाई मात्र अर्थ गर्‍यो भने यसैको १८औं सूत्रसहित धर्मसिन्धुले बान्नु भनेका माषमासादि ९ पदार्थमा विरोध पढ्छ भने निणयसिन्धुको देवजानीयको वचन र त्यहीँको बृहस्पतिको वचनमा पनि विरोध पढ्छ । यस्तो पारस्करगृह्यसूत्रको हरिहरको व्याख्या ".....एते च नियमा जातीनापुत्रादीनां यावदाशौचम् ।^{१४}" सँग पनि विरोध पर्नेहुँदा यस प्रकारको अर्थ हुनुहुँदैन । निणयसिन्धु र अन्त्यकर्मदीपकले आश्वलायनको दशाह सपिण्डेषु १८ सूत्रको छ्याल नहुँदा वा त्यतिखेर यी सामान्य नियमपालन स्वभाविक आ-आफ्नो आशौच अवधिभर अर्थात् यावदाशौच बान्नु पर्ने भएकाले यिनीहरूलाई भन्नु वा व्याख्या गर्नु आवश्यक नठानेको हो । त्यसैले लोक व्यवहारले अद्यावधि आशौचको अवधिभरि लवण-माषमास-अपूप-मधुर-दुग्ध-अभ्यङ्ग-ताम्बूल, भारपदाथ, अधःशयन, यथाप्राप्तअन्नको एकछाक भोजन, एकसरो श्वेतवस्त्रधारण, मलिनावस्थामा रहनु, रसास्वादपूर्वक वाभोगपूर्वकको भोजन नभई जीवनयापनपरक भोजनमात्रगर्ने, दीनदुखीमाएर पितृभक्तिकासाथ रहने कुरालाई महत्त्वका साथ नियममा रहन जोड दिएको देखिन्छ भने संग्रहका रूपमाआएका लवणादिपदार्थको निषेध ज-जसले जे-जतिदिनआशौच बान्नुपर्ने हो त्यतिदिनभित्रअर्थात् आ-आफूलाई लाग्ने आशौच अवधिभरि लवणमाषमासादिवान्नु नै पढ्छ भन्ने सिद्ध हुन आउँछ ।

आश्वलायनगृह्यसूत्रकारले पनि पायसाऽपूपादिनाशनीयुर्नदानादि कुर्युर्नित्यनैमित्तिकमतीत्य सञ्चरेयुः । आश्वलायनगृह्यपरिशिष्ट पृ. २६२ र यसैको विषयसूचिको सूत्रक्रम पृ २१ विषयसूचीमामात्र हेर्दा पनि लवण त्याज्य देखिन्छ । यदि यसो नमान्ने र ३ दिनमात्र त्रिरात्रमक्षारलवणान्नमशनीयुः यति मात्र अर्थ गर्दा क्रियापुत्री छोरो, बहारी, पत्नीसहित सबैले ४

भनेर निर्णय गरियो भने रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः जस्ता र मनुस्मृतिको दशमदिनको सूर्यास्तभन्दा पहिले अर्को आशौच परेमा पहिलोले लैजान्छ भन्ने शास्त्र नै व्यर्थ हुन जान्छ । जब कि यी यस्ता वचन अन्य शास्त्रसँग विरोध पर्ने हुँदा ग्राह्य मानिएनन् भने त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनः स्युः यो वचन पनि यिनै कोटिमा पर्दछ । सँगसँगै हाम्रो शाखेतर शास्त्रको मत मान्नुपर्दछ भनी बाध्य पार्न खोज्नु पनि अर्को युक्तिहीन विचार हो । अन क्रियापुत्री परिवारले १२ दिन र सपिण्ड दाजुभाइले १० रात्रि र समानोदक दाजुभाइले तीनरात्रि आशौचका नियम एवं लवणमांसादि निषेध नियम पालना गर्नु नै धर्मशास्त्रको नियम रहनेका तथ्य स्पष्ट हुन्छ । यस्तै यस्तै विचारणीय कुरालाई मनन गरेर व्यवहारमयूखमा बृहस्पतिले हामीलाई यसरी निर्देशन गर्नुभएको छ ।

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः । युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥

व्यवहारमयूख पृ ५

चौरोऽचौरोऽसाधुः साधुर्जायेत व्यवहारतः । युक्तिं विना विचारेण माण्डव्यश्चोरतां गतः ॥

ॐ

पादटिप्पणी

¹ विहितस्यानुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

अकुर्वन् विहितं कर्म निषिद्धं तु समाचरन् ।

प्रसज्य चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ या स्मृतिः ३.१९/२०

² पित्रोरब्दमिहाशौचं षड्मासं मातुरेव च ।

मासत्रयन्तु भार्यायास्तदर्थं भ्रातृपुत्रयोः ॥

अन्येषान्तु सपिण्डानामाशौचं माससम्मितम् ॥ धर्मसिन्धु तृतीयपरिच्छेद अथ प्रतिकूलविचारः पृ ४७३

एकादशाहे पुत्रादेः कर्तुरपि पञ्चमहायज्ञाधिकारः । सपिण्डानां दशवार्षिकश्राद्धेष्वप्यधिकारः । नान्दीश्राद्धमात्रं

चतुःपुरुषसपिण्डैः सपिण्डीकरणात् प्राक् न कार्यम् । धर्मसिन्धु तृतीयपरिच्छेदः । अथैकादशाहकृत्यम् ९३७ पृ

³ सनातन धर्ममा अन्त्येष्टि सस्कार १३ दिन नै पृ ७७

⁴ क सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्तते चतुर्दशे । जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ।

तत्रैव बृहस्पतिः :-

दशाहेन सपिण्डास्तु शुद्ध्यन्ति प्रेतसूतके । त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुद्ध्यन्ति गोत्रताः ॥

धर्मसिन्धु तृतीयपरिच्छेद अथ सपिण्डसमानोदकसगोत्रनिर्णयः मूल र सुधा अग्निपुराणका वचन टिप्पणीमा पृ

८५५

धर्मसिन्धु तृतीय परिच्छेद एकादशाहे कर्तव्यता

तत्राशौचमध्ये माषमासायूपमधुरलवणदुग्धाभ्यङ्गताम्बूलक्षाराणि वर्ज्यानि । धर्मसिन्धु तृतीयपरिच्छेदः अथ आशौचे

भोजनादिनियमाः पृ ९२५

ततः प्रभृति त्रिरात्र यावत् जातीनां यमनियमा उच्यन्ते ब्रह्मचर्यमधःशयन लौकिककर्मकरणमन्येषां कुर्वन्त्यप्रेरण

कुरु-इति-अप्रेरणम् । क्रीतलब्ध्वा वा दिवैव भोजनं मासवर्जम् ।

एते तं नियमां जातीनां पुत्रादीनां यावदाशौचम् ॥

आश्वलायनगृह्यसूत्र पृ १८१-४ अध्याय कण्डिका ४ सूत्र १४-१९ ।

⁵ सत्कर्मरत्नावली भाग १ पृ ५०६ अथाशौचनियमाः

मरीचिः- "प्रथमेऽन्ति तृतीये च सप्तमे नवमे तथा । जातिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्रेतेषु दुर्लभम् ।" भोजनं च दिवैव ।
विष्णुपुराणे - "शय्यासनोपभोगस्तु सपिण्डानामपीष्यते । अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं संयोगास्तु न योषिताम् ॥"

अन्त्यदिने तु मदनरत्ने, ब्राह्मे च-

"यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत्स्यात्पश्चिमं त्वहः ।

स तत्र गृहशुद्धिं च वस्त्रशुद्धिं करोत्यपि ॥" पारणा च कृतेन लब्धेन वान्नेन ।

अथ हविष्यान्नानि पृथ्वीचन्द्रोदये, भविष्ये-

"कन्द सैन्धवासामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिणी । पयोऽनुद्धृतसारं च पनसाम्नी हरीतकी ॥

पिप्पली जीरकं चैव नागरङ्गं च तिन्त्रिणी । कदलीलवलीधत्रीफलान्यगुडमैक्षवम् ॥

अतैलपञ्च मुनयो हविष्याणि प्रचक्षते ।"

"स्नेहाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसवाहनं च यत् ॥

तेन चाप्यायते जन्तुर्यत्राश्नन्ति स्वबान्धवाः ॥" इति मार्कण्डेयपुराणवचनादधिकारिवर्जमन्यत्र
गोत्रजैस्तृतीयपञ्चमसप्तमनवमदिनेषु बहिः स्नानं वस्त्रक्षालनं सहभोजनं तैलाभ्यङ्गमङ्गसञ्चारं प्रेताऽप्यायनाद्यं
कर्तव्यम् । अस्थिसञ्चयनान्तरं सपिण्डानां शय्यासनादौ न दापाऽधिकारिवर्जम् । दशदिनपयन्म
भोजनस्थानविपर्ययो न कर्तव्यः । मृन्मये पाषाणे पत्रावल्या वा भोजनं कर्तव्यम् ।

"आक्रन्दश्चाश्रुपातश्च मृतस्यानुपकारकः । एव विदित्वा मतिमान् कश्मलं परिवर्जयेत् ॥

श्लेशमाश्रुबान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्तेऽवशो यतः । ततो न रोदितव्यं हि क्रिया कार्यास्वशक्तितः ॥" इति
वचनाद्गोदनादि न विधेयम् । इत्याशौचनियमाः ॥ सत्कर्मरत्नावली प्रथम भाग पृ. ५०६-५०७

बह्मचर्यमधःशयनं लौकिककर्माकरणमन्येषां कुर्वित्यप्रेरणं । कुरु इति आज्ञादायकवचनं च न कुर्यात् । क्रीन्या
लब्ध्वा वा दिवैव भोजनं मासवर्जम् । एते च नियमाः जातीनां पुत्रादीनां यावदाशौचम् । अथ यस्तेषां मध्ये
प्रेतक्रियाधिकारी पुत्रादिः स दशरात्रं यावत्प्रत्यहमेकैकमवयवपूरकं पिण्डं प्रेताय दद्यात् । आशौचदिनहानौ वृद्धौ
वा दशैव पिण्डान् दिनानि विभज्य दद्यात् । पञ्चटीकोपेतं पारस्करगृह्यसूत्रम् हरिहरभाष्यं पृ. ३७४ ॥ द्वि स-
सन् १९८२

*आश्वलायनगृह्यसूत्रं पृ. १८१-४ अध्याय कण्डिका ४ सूत्र १४ -२३ मध्येको १६औं सूत्रः ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- १ आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, ई. १८९३, सरस्वती यन्त्रालय, कलकत्ता
- २, उपाध्याय काशीनाथ, धर्मसिन्धु, २०७८ पु.मु. सं. चौखम्भा प्रकाशन, वाराणसी
- ३, कमलाकरभट्टः, निर्णयसिन्धु मूलमात्रम्, १९९१, पु.मु. सं., चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी
- ४, पाण्डेय माधवप्रसाद, सनातन धर्ममा अन्त्येष्टिसंस्कार १३ दिन नै, २०७५ सनातन विद्वत्
परिषद् नेपाल
- ५, पन्त पर्वतीय नित्यानन्द, अन्त्यकर्मदीपक, १९८३, तृतीयसंस्करण, चौखम्भा संस्कृत संस्थान
वाराणसी
- ६, रामनाथ र. दामोदर, सत्कर्मरत्नावली, २०२६, श्री ५ को सरकारको छापाखाना नेपाल
- ७, याज्ञवल्क्य, याज्ञवल्क्यस्मृतिः १९४९, निर्णयसागर मुद्रणालय मुम्बई